

Archeologia wobec przełomu cywilizacyjnego w XIV-wiecznej Polsce

Początki polskiej archeologii historycznej sięgają badań Józefa Łepkowskiego nad zabytkami słowiańskimi w połowie XIX wieku, jednak nawet obchody millenium państwa w latach 60. XX wieku tylko przejściowo nadały odpowiednią rangę archeologii średniowiecza i nowożytności. Długotrwanie przeważał model archeologii pradziejowej, czyli nauki poświęconej badaniu śladów działań grup ludzkich, które nie przekroczyły progu refleksji pisanej o sobie i swoich sąsiadach. Wspólna metoda wykopaliskowa, określająca jedność całej dyscypliny, doprowadziła do wyróżnienia, za Witoldem Henslem, archeologii pradziejowej i wczesnohistorycznej z jednej strony oraz historycznej i współczesnej z drugiej. Według Leszka Kajzera, w takim tradycyjnym ujęciu popełniano podstawowy błąd, zbliżając badania średniowiecza i nowożytności z tzw. archeologią pradziejową i wczesnodziejową. Ze względu na niezbędną znajomość źródeł pisanych nowsze okresy wymagają głównie podejścia historycznego, nie zaś archeologicznego, wspartego opanowaną do perfekcji metodą stratygraficzną i typologiczną. Archeologowie specjalizującemu się w badaniach epok w pełni historycznych nie wystarcza więc typowa dla pradziejów analiza formalna. Poznanie archeologiczne średniowiecza i nowożytności nie może ograniczać się do znaczeń powierzchniowych, ale powinno wnikać w strukturę treściową znajdujących artefaktów i reliktyw działań przestrzennych. Mimo zastrzeżeń L. Kajzera, w dalszym ciągu archeologia późnego średniowiecza i czasów nowożytnych przeważnie traktowana jest jako chronologiczne dopełnienie archeologii kamienia, brązu i żelaza¹.

Podstawowy problem ujednoczenia odmiennych dziedzin archeologii związany jest ze zwróceniem szczególnej uwagi na metodykę i technikę badań terenowych, wymagających w przypadku badań architektonicznych wielkiej drobiazgowości i systematyczności. Na skutek tego prehistorycy postrzegają

¹ L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź 1996, s. 16-23.

archeologię historyczną jako swoją daleką krewną, wyspecjalizowaną głównie w usługowych badaniach ratowniczych². Rzetelne zrozumienie odrębności archeologii historycznej wymaga jednak odwołania się do zasobu podstawowych definicji poznawczych. Przypomnieć należy, że w obrębie prehistorii głównym pojęciem są kultury archeologiczne – zespoły wytworów i śladów działalności ludzkiej, charakterystycznych dla określonego terenu w danym czasie, świadczących o poziomie życia danej grupy ludzkiej, przy czym nazwy kultur tych pochodzą najczęściej od miejscowości lub regionu, form wytworów lub ich ornamentów³. Brak odpowiedniego kształcenia kadr na niektórych uniwersytetach powoduje, że nie uwzględniana jest specyfika czasów historycznych oraz współczesne antropologiczne definicje kultury⁴. Dominuje drobiazgową klasyfikacją źródeł archeologicznych dla wyróżniania lokalnych nurtów techniczno-technologicznych danych gałęzi wytwórczości, np. garncarstwa⁵.

Wśród wielu odmian definiowania kultury, przydatniejszych dla archeologii historycznej, podać można antropologiczne określenie jej jako pewnego stylu życia, tj. postawy zorientowanej na unormowany obraz świata i odpowiadające mu obrazy przewodnie, które objawiają się pewnymi sposobami zachowania⁶. Szerszym zasięgiem oddziaływania, według socjologów, charakteryzuje się pojęcie cywilizacji, obejmującej zinstytucjonalizowany ogół tradycji etycznych i religijnych oraz ideologii, a także zespół umiejętności i wiadomości uzyskanych w procesie rozwoju, umożliwiających społeczeństwu rozwiązywanie swych problemów w specyficzny sposób. Aspekt cywilizacyjny opisu społeczeństwa wiąże się w dużej mierze z powszechnikami lub uniwersaliami kulturowymi, natomiast aspekt tożsamości kulturowej z wyróżnikami kulturowymi, czyli wskaźnikami formalnych, historycznych i lokalnych odrębności grup ludzkich⁷. W efekcie występowania w archeologii historycznej zarówno tradycyjnego definiowania kultur archeologicznych poprzez ich materialne korelaty, jak też pojęć wywodzących się z antropologii kulturowej i historycznej przełomy zachodzące w późnym średniowieczu przez niektórych badaczy sprowadzane są do wymiaru technologicznego⁸, podczas gdy węższa grupa archeologów

² L. Kajzer, *Z problematyki rozwoju archeologii historycznej w Polsce*, [w:] *Archeologia i prehistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski, Poznań 2000, s. 471-481.

³ *Podręcznik archeologiczny. Podeblocie*, red. E. Marczak, Warszawa 1995, s. 187.

⁴ L. Kajzer, *Z problematyki rozwoju...*, s. 477.

⁵ D. Poliński, *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*, Toruń 1996.

⁶ K. Kwaśniewski, *Kultura*, [w:] *Słownik etnologiczny terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Warszawa-Poznań 1987, s. 191.

⁷ K. Kwaśniewski, *Cywilizacja*, [w:] *Słownik etnologiczny...*, s. 58-59.

⁸ S. Kukawka, *Archeologia średniowieczna czy średniowiecze archeologii*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, t. 51, nr 1, s. 73-80.

dostrzega w nich rangę cywilizacyjną⁹. W sumie oba te podejścia są komplementarne, ale także wzajemnie odmienne.

W rozwoju cywilizacyjnym ludzkości długotrwałe okresy stabilizacji przedzielane były wydarzeniami przełomowymi. Ciągłość i zmiana tradycji są dla archeologii ważnymi kategoriami, które pozwalają badać historyczną dynamikę kultury. Do najważniejszych globalnych przełomów zaliczane są rewolucje: rolnicza, miejska i przemysłowa, następujące kolejno w różnych regionach świata od starożytności do XVIII wieku¹⁰. W toku przełomowych wydarzeń na ziemiach polskich zaznacza się skok rozwojowy w okresie XII/XIII do XV wieku¹¹. Przekształcenia dokonujące się zwłaszcza w XIII/XIV wieku bywają niekiedy określane mianem rewolucji. W znacznej mierze ukształtowały one obraz polskiego późnego średniowiecza. Przemiany ówczesne dokonywały się zarówno w obrębie ściśle rozumianej kultury materialnej i technologii, jak i w sferze całej przestrzeni kulturowej, włącznie z krajobrazem architektonicznym miast i murowanych warowni¹². Określone stanowisko wobec przełomu cywilizacyjnego w XIV-wiecznej Polsce zajmuje archeologia historyczna. Dotyczy ono głównie nowych kategorii źródeł archeologicznych i rozwoju nowych specjalizacji badawczych. W grę wchodzi takie różnorodne dziedziny, jak archeologia miast¹³, zamków¹⁴, ceramiki późnośredniowiecznej¹⁵ czy obrządku pogrzebowego, pozbawionego pogańskich cech wyposażenia zmarłych¹⁶. Na tym tle powstaje problem, czy archeolodzy późnego średniowiecza wykorzystują równie często rozwiązania modelowe, jak czynią to od dawna prehistorycy, sięgający do teorii antropologicznych, wzbogaconych metodologią badań społecznych.

Przełom cywilizacyjny w XIV-wiecznej Polsce stanowił element długotrwałego procesu, którego początki sięgały połowy X wieku, kiedy w dorzeczu Wisły i Odry zaczęła się formować oparta na wcześniej powstałych grodach obronnych i targach sieć miejska, która, gęstniejąc, spełniała ważne funkcje gospodarczo-administracyjne, a także kulturalne¹⁷. Rozbicie polityczne Polski, trwające

⁹ L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2002, t. 50, nr 3-4, s. 287.

¹⁰ J. Topolski, *Wolność i przymus w tworzeniu historii*, Warszawa 1990, s. 31-127.

¹¹ *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. II: *Od XIII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Płachcińska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 11-12.

¹² L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce...*, s. 287.

¹³ *Archeologia et historia Urbana*, red. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki, Elbląg 2004.

¹⁴ J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej*, Łódź 2003.

¹⁵ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław 1981.

¹⁶ M. Roczek, *Dary pochowanych extra muros, przykład wrocławski*, [w:] *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2005, s. 317-320.

¹⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczanstwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1986.

od połowy XII po początek XIV wieku, sprzyjało wielkim przekształceniom gospodarczym i ułatwiało przemiany społeczne, nie tylko bowiem każdy z władców dzielnicowych, ale także nowi możnowładcy, którzy wyłonili się na skutek politycznego awansu części rycerstwa, zainteresowani byli intensyfikacją produkcji, szczególnie zaś reformą ustroju agrarnego i lokacji miast, mogących powiększyć ich dochody¹⁸. Zwłaszcza w XIII stuleciu postępowało stopniowe rozluźnienie i w końcu pełna destrukcja systemu prawa książęcego, rozwój imunitetów nadawanych polskiemu Kościołowi, a potem osobom świeckim, recepcja prawa niemieckiego, procesy kolonizacyjne i działania lokacyjne oraz wiele innych zjawisk, które gruntownie zmieniły obraz społeczno-gospodarczy, a także szeroko rozumiany krajobraz kulturowy ziem polskich¹⁹. Na tle procesów cywilizacyjnych „długiego trwania” w rozumieniu szkoły Annales Fernanda Braudela rozgrywały się losy poszczególnych prowincji ziem polskich, rozwijających się w sobie właściwym tempie²⁰.

Refleksja archeologiczna nad przemianami XIII-XIV wieku przyjmuje różnorodne formy. Przykładem tradycyjnego podejścia są studia ceramologiczne, poświęcone podstawowej kategorii odkrywanych zabytków, czyli późnośredniowiecznej ceramice naczyniowej. Zalicza się ona do najlepiej zbadanych dziedzin wytwórczości rzemieślniczej. Analiza jej rozkładu przestrzennego w terenie wykorzystywana jest do odtwarzania sieci osadnictwa wiejskiego. Technologia wykonywania, wypalania i zdobienia naczyń ceramicznych ulegała w średniowieczu kilkakrotnie zmianom. W materiale archeologicznym z XIII i pierwszej połowy XIV wieku zaobserwowano jednak zmiany przełomowe. Zaczęto wówczas stosować szybkoobrotowe dwutarczowe koło z nieruchomą osią o napędzie nożnym, który pozwolił na uwolnienie rąk garncarzy, lepiących i formujących naczynia. Do gliny mieszano inne niż poprzednio dodatki schudzające, tj. piasek zamiast rozkruszonych i startych kamieni, poza tym – w zależności od rodzaju produkowanych naczyń – modyfikowano także specjalne składniki dodawane do gliny²¹. W drugiej połowie XIII wieku pojawiła się tzw. ceramika siwa, wypalana w atmosferze redukcyjnej, wysokostandardowa, toczona na unowocześniejonym kole, cienkościenna, zwana też kolonizacyjną, bo związana z napływem niemieckiej ludności²². Jeszcze na początku późnego średniowiecza w większości ośrodków pomorskich i wielkopolskich, zwłaszcza o tradycjach wczesnomiejskich, stalowo-szare naczynia redukcyjne stanowiły od 1 do 30%

¹⁸ *Historia kultury materialnej Polski...*, s. 11.

¹⁹ L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce...*, s. 287.

²⁰ L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej...*, s. 19.

²¹ *Historia kultury materialnej Polski...*, s. 236.

²² K. Grążawski, *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu*, Włocławek 2003, s. 71.

produkcji. Około połowy XIV wieku liczba tego rodzaju wytwarzanej ceramiki wzrosła lokalnie do ponad 70%. Równoległe ze wzrostem znaczenia napływowej ludności niemieckiej nastąpiło szybkie przejście przez rzemiosło, w tym i garncarstwo, nowych wzorów i idei, charakterystycznych dla stosunków społeczno-ekonomicznych w Europie północno-zachodniej i zachodniej, a w szczególności w Niemczech. Także m.in. przejście umiejętności wypału naczyń w atmosferze redukcyjnej przez polskich garncarzy wiązać należy z przybywaniem rzemieślników z krajów dolnoniemieckich, a głównie z Nadrenii i Westfalii²³.

Badania archeologiczne nad późnośredniowiecznym przełomem technologicznym w rodzimym garncarstwie opierają się przede wszystkim na drobniagowej klasyfikacji morfologicznej i technicznej wyrobów ceramicznych. Pomimo zgromadzenia wielu milionów fragmentów naczyń z wykopalisk stacjonarnych, ratowniczych, a zwłaszcza Archeologicznego Zdjęcia Polski, niewielki ich procent jest właściwie opublikowany, umożliwiając dostrzeżenie przełomowej rangi XIII stulecia dla polskiego garncarstwa. Jeśli w badaniach wczesnego średniowiecza tradycyjne metody analiz formalno-chronologicznych traktować można jako wystarczające, to przy analizie zbiorów późnośredniowiecznych nie doprowadzają one do rozstrzygnięcia wszystkich ważnych problemów, dotyczących m.in. wpływu kolonizacji niemieckiej. Według L. Kajzera, bez znajomości wzajemnych relacji współwystępowania określonych grup naczyń, kontekstów historycznych i społecznych, pełne poznanie wytwórczości garncarskiej w XIII-XIV wieku nie będzie możliwe²⁴. Nawet archeolodzy zajmujący się okresem neolitu zauważają, że nie jest wskazane bezrefleksyjne przyjmowanie wzorców postępowania ze źródłami archeologicznymi, wypracowanych przez badaczy epok wcześniejszych, do warsztatu naukowego archeologii późnego średniowiecza. Dla neolitu brak źródeł historycznych, stąd też wiedzę o tej epoce tworzy się wyłącznie w obrębie archeologii. Natomiast późne średniowiecze to czasy, w odniesieniu do których zajmowanie się np. problematyką osadnictwa wiejskiego, bez rzetelnej analizy źródeł pisanych, a przy uwzględnieniu jedynie źródeł archeologicznych, jest jałowe poznawczo²⁵.

Owocne zastosowanie komplementarności różnych kategorii źródeł historycznych i materialnych upowszechniło się w przypadku badań średniowiecznych murowanych warowni. Dialog pomiędzy archeologią a historią zainicjowany został przede wszystkim przez L. Kajzera za sprawą podjętych studiów nad głównymi problemami: mniejszych warowni późnośredniowiecznych, nawiązujących do ogólnoeuropejskiego schematu siedzib pańskich; murowanych

²³ D. Poliński, op. cit., s. 221-223.

²⁴ L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej...*, s. 218.

²⁵ S. Kukawka, op. cit., s. 73.

zamków funkcjonujących w Polsce od początku XIII wieku do czasów nowożytnych, a także innych małych późnośredniowiecznych założeń obronno-rezydencjonalnych²⁶. Dla tradycyjnych archeologów małe feudalne warownie stanowiły pozostałości w postaci tzw. grodzisk stożkowatych, traktowanych jako odmienność w stosunku do wczesnośredniowiecznych obiektów typu „pierścieniowatego”. Uwzględnienie wiedzy historycznej nasuwa dopiero wniosek, że owa odmienność jest wynikiem nie tyle przemian formalnych, ile całkowicie innych historycznie mechanizmów rozwoju społeczeństwa polskiego epoki państwa prawa książęcego oraz początków i rozwoju systemu feudalnego. Między „grodziskiem pierścieniowatym” a „gródkiem stożkowatym” leży więc głęboka różnica formacji społecznej, która wytworzyła daną budowlę obronną i ukształtowała ją do własnych potrzeb²⁷. Zachodzi tu podobne odślonięcie ukrytych treści historycznych, jakie cechowało problem genezy pojawienia się techniki wypału redukcyjnego w rodzimym garncarstwie późnośredniowiecznym²⁸.

Przełomowy wiek XIV był na ziemiach polskich okresem wyraźnej intensyfikacji budownictwa zamkowego. Według Bohdana Guerquina przedział zamknięty datami 1320-1410 nazwać można epoką zamków królewskich, przy szczególnym znaczeniu mecenatu Kazimierza Wielkiego²⁹. Należałoby się spodziewać, zdaniem L. Kajzera, że zamki tego władcy i cały mechanizm administracyjno-gospodarczy związany z ich powstaniem zostały dobrze przebadane przez współczesnych historyków, architektów i archeologów. Do początku XXI wieku brakowało jednak monografii zamków Kazimierza Wielkiego, nie powstał nawet wstępny zarys tej problematyki. Warownie kazimierzowskie wymykają się prostym klasyfikacjom, prezentując wielką różnorodność, zarówno formalną, jak i funkcjonalną. Dzielić je można na wyżynne i nizinne, kamienne i ceglane, wznoszone na surowym korzeniu i na miejscu starszych drewniano-ziemnych grodów, na zamki miejskie i stanowiące samodzielne punkty oporu itd.³⁰ Przełom cywilizacyjny w XIV-wiecznej Polsce łączył się z akcją budowlaną Kazimierza Wielkiego, który w ciągu swego 37-letniego panowania zastąpił odziedziczoną po czasach pierwszych Piastów sieć prowincjonalnych i kasztelańskich grodów państwowych murowanymi zamkami i ufortyfikowanymi miastami³¹. W zakresie metodyki wykopalisk architektury późnośredniowiecznej nastąpiły równie poważne innowacje. Jak długo zainteresowania archeolo-

²⁶ L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej...*, s. 113.

²⁷ *Ibidem*, s. 126.

²⁸ D. Poliński, *op. cit.*, s. 221.

²⁹ J. Pietrzak, *op. cit.*, s. 18.

³⁰ L. Kajzer, S. Kołodziejki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2000, s. 44.

³¹ J. Pietrzak, *op. cit.*, s. 18-19.

gów nie wykraczały poza magiczną datę roku 1250, brakowało większych kontrowersji. Uwzględnienie w zainteresowaniach archeologii historycznej XIII- i XIV-wiecznych zamków oraz reliktywów miast lokacyjnych doprowadziło do wypracowania procedur obejmujących analizy źródeł archiwalnych, ikonograficznych, prac wykopaliskowych, pomiarowych i dokumentacyjnych z wykorzystaniem „macierzy Harrisa”, ukazującej relacje wszystkich jednostek stratygraficznych, wreszcie zagadnienia konserwacji i wizualizacji odkrytych obiektów³².

Według L. Kajzera istnieją przyczyny, dla których nie wszystkie archeologiczne penetracje zamków traktować można pozytywnie. Pierwszy problem dotyczy niewystarczająco przygotowanej kwerendy historycznej, co wynika z tradycyjnego postrzegania zamku jako zbioru murów i warstw kulturowych wypełnionych zabytkami, nie zaś jako dzieła historycznego o skomplikowanej i wieloznacznej strukturze materialnej, obciążonej znacznym bagażem ideowym. Wynika z tego wiele niedopracowań analitycznych, dotyczących poszczególnych artefaktów bądź też przeciwnie, przeinterpretowanie wyników wykopalisk źródłowo słabo udokumentowanych. Drugi mankament wynika z nie dość wnikliwego rozpatrywania odkrywanych na zamkach wytworów: murów i zabytków. Końcowym efektem najpoważniejszych studiów archeologicznych jest dokładne opracowanie ruchomych materiałów zabytkowych i stworzenie zgodnie z „macierzą Harrisa” planszy rozwoju chronologiczno-przestrzennego badanego obiektu. Tymczasem analizy zamkowe powinny się kończyć nie tylko poznaniem struktury formalnej danej budowli, ale także zbadaniem jej obrazu treściowego³³.

Analogiczne dylematy poznawcze obejmują późnośredniowieczny przełom cywilizacyjny na ziemiach polskich związany z lokacjami miast w XIII-XIV wieku. Za Marią Bogucką i Henrykiem Samsonowiczem wyróżnić można kilka okresów szczególnego nasilenia akcji lokacyjnych. Jeden z nich obejmuje czasy Kazimierza Wielkiego i jest efektem jego ówczesnej polityki. Na Pomorzu, w Wielkopolsce i na Kujawach największe natężenie lokacji monarszych miało właśnie miejsce w XIV wieku³⁴. Standardy dokumentacji terenowej i metodyki badań ośrodków miejskich ulegają stopniowej specjalizacji. Przyjmuje się ze zrozumieniem, że archeologia miast jest nauką zajmującą się badaniami zespołów siedzib ludzkich, wraz z ich otoczeniem. Wykop archeologiczny nie powinien się kończyć na granicy działki, ale sięgać dalej, na teren przyległy – parcelę sąsiednią, ulicę, plac leżący w pobliżu. Niestety, z reguły program badań miejskich podporządkowany jest aktualnym inwestycjom w miejscowych pla-

³² *Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych*, red. Z. Kobyliński, Warszawa 1999.

³³ L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej...*, s. 148.

³⁴ M. Bogucka, H. Samsonowicz, op. cit., s. 83-85.

nach zagospodarowania przestrzennego³⁵. W tej sytuacji nie wystarczą symptomy wewnętrznego doskonalenia metodyki badawczej archeologii historycznej. Ślady przełomu cywilizacyjnego w urbanistyce i architekturze XIV-wiecznej Polski zacierane są przez erupcję inwestycji początku XXI stulecia, nie zawsze w pełni kontrolowanych przez Służbę Ochrony Zabytków.

Archaeology and the Civilization Breakthrough in Fourteenth-century Poland

In the cultural development of humanity, the long-lasting periods of social stabilization were interrupted by turning events. The concepts of continuity and change of tradition are central for archaeology, enabling research on the historical dynamics of civilization. The most significant global turning points are even called revolutions: agricultural, urban, and industrial. The rapid transformations taking place in the lands of Poland in the thirteenth and fourteenth centuries are sometimes also called revolutionary. The changes involved not only the material culture and handicraft technologies in the strict sense but also the whole area of culture, including the architectural landscape of towns and stone strongholds.

Historical archaeology has a specific approach to the civilization breakthrough in fourteenth-century Poland. The approach concerns some new categories of archaeological sources and the development of new research specializations rather than the synthesis of cultural phenomena. The new diverse fields are taken into consideration: archaeology of towns, castles, late medieval pottery, and obsequies. The late Middle Ages in particular archaeology compares the results of its research with historical sources that were not accessible to this extent in the older periods. Considering that, the question arises whether archaeologists who deal with the late Middle Ages can reach equally essential model solutions as the pre-historians – using anthropological theories and the methodology of social research – have already had for a long time.

³⁵ A. Kąsinowski, *Archeologia miast a archeologia w mieście*, [w:] *Archeologia et historia...*, s. 343-346.